

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ ՌԻՐԱՑՈՂ

ԵՐՈՒՍԱԿԼԵՄԻ ՏԱՀԱՐԻՆ ՎԵՐԱՇԵՆՈՒԹԻՆԵՐ (363)

Ա. ՏԱՀԱՐԻՆ

Իր կալանաւորութիւնն երկու օր առաջ երբ Յիսուս դուրս կ'ելլէր Տաճարէն, կը գրէ Մարկոս (ԺԳ. 1), աշակերտներէն մէկը ըսաւ իրեն. «Վա՛րդապետ, տես ո՛րպիսի են քարինքս եւ ո՛րպիսի շինուածքս: Պատասխանեց Յիսուս. «Տեսանե՞ս զայս ամենայն շինուածս. ամէն ասեմ մեզ՝ եթէ ո՛չ թողցի այդք քար ի քարի վերայ որ ոչ քակտեցին»:

Տիտոս, 70 թուականին, երբ պաշարած էր Երուսաղէմը, հիանալով Տաճարի հռչակապէս կառուցուածքին վրայ, որ աշխարհի հրաշալիքնեւրէն մէկը կը համարուէր, ուղեց անապատ դահլիքայն իրրեւ գեղեցիկ կոթող մը իր յաղթանակին: Բայց, հակառակ իր հրամանին, զինուոր մը, անգիտակից գործիքը նախախնամութեան, խանձող մը նետեց Սրբութիւն Սրբոցի կից գրահներէն մէկուն մէջ: Հրդեհը հալեցուց Տաճարին ռակի դարձերը, մոխրի վերածեց անոր նուիրական սպաններն ու փայտէ միջնորմները, և, հակառակ զայն մարելու համար թափուած թուռն ճիգերուն, ծաւալեցաւ միւս սենեակներն ու օրւնադարձ օրանները ու լափեց ամէն բան: Տաճարին զոհեցիկ վէմերը (Ղուկ. ԻԱ. 3) եւ մեծամեծ շինուածները (Մարկ. ԺԳ. 5), որոնք այնքան հիացուցած էին գալիլիացի պարզափառ մկնդրները, Երեմիայի ատենին նման չքարակոյտերու եւ շնազայլերու որջերու վերածուեցան, ու եղան տխուր աւերակներ՝ աւելի քան վեց ասպարէզ ընդարձակ գետնի մը վրայ տարածուած (*): Բաւականներու անօրէնութեան պատճառաւ, որոնք արդարեւ երբեք թափեցին: Տէրը մերժեց իր սեղանը ու զոհեցաւ իր սրբարանէն (Ողբ Բ. 7, Գ. 13):

Այս շարաշուք վախճանէն յետոյ Երուսաղէմ քաղաքը եւ հիմնայատիկ կործանուեցաւ և իր անունն անգամ կորսնցուց: Շուրջ 135 թուականին հռոմէական զաւաթ մը հաստատուեցաւ հոն, և իր հիմնադրին՝ Էլիւս Ազրիանուսի անունով նոր քաղաքը կոչուեցաւ Էլիւս իսկ Տաճարէն մնացած հետքերը եղծուեցան ու բռնաջնջուեցան բոլորովին, ու իր պատերուն մընացորդները և անապին քարակոյտերը, որոնք 65 տարիէ ի վեր վիաններն էին հին շինութեանց

չքեղութեան, նոր զաւաթին համար չափաւոր տաճարներու, թատրոններու և կրկններու շինութեան ծառայեցին, եւ հիշող Սրբութիւն Սրբոցի տեղին վրայ բարձրացաւ Ազրիանոս կայսեր հսկայ մէկ արձանը (*):

Այս վիճակը աւելի վատթարացաւ չորրորդ դարուն: Հաւատացեալները՝ Քրիստոսի մարգարէութեան համաձայն՝ նշովուած կը համարէին նոյնիսկ Տաճարին տեղը, ու իսկապէս անոր շինութիւնները հետզհետէ աւերակներու երեւոյթ մը կ'առնէին եւ քաղաքն ալ կը նսեմանար վերջապէս: Այսու հանգիստը Հերովդէսի շինութեանց վերջին մնացորդները տակաւին իրրեւ քարահանք կը ծառայէին այն միջոցին՝ երբ Յուլիանոս Ուրացող մեծնարկեց նորէն կեանք տալ մարգարէներու հնօրեայ Սրբին այս զիտակին:

Սկսնալով գետնին երեսը կային տակաւին, կ'ըսէ Կուրէ, կրացած պատերու հսկայ մնացորդներ, վրատակներ և մեծազանգուած քարերու շարքեր, ու սարահարթին մէջտեղը կը տեսնուէին ներքին շինութեանց քանի մը բեկորներ և աշտարակի բարձրութեամբ և մեծազանգուած քարերով շինուած պատի մը մէկ անկիւնը: Յերոնիմոս, որ Յուլիանոսի մահէն քանի մը տարի յետոյ տեսած էր Սրբութիւն Սրբոցի տեղին վրայ կանգնուած Ազրիանոսի կայսերական արձանը, կը հարցնէր՝ թէ ատիկա չէ՞ր արդեօք շուրջուրդին աւերածոյնը զոր նախատեսած էր Յիսուս (Մատթ. ԻԳ. 15):

Բ. ԿՐՏԵԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Յոյներէ և Հռոմայեցիներէ բնակուած Էլիւս նոր քաղաքին մէջ, որ հեթանոսական էր բոլորովին, մահուան սպառնալիքով արգիլուած էր հրեաներու մուտքը: Ազրիանոս կ'ուզէր արմատախիլ ընել այդ ցեղը, որ կը պարտուէր շաւուակ բայց չէր զսպուէր բնաւ: Հրէութիւնը սակայն չէր բնաջնջուած խառն: Երուսաղէմէն արտաքուստ հրեաներ իրենց զոյրներուն հետ կեդրոնացած էին Գալիլիայի մէջ, ինչպէս նաեւ Յամիլա, Կափառնաուս, Նազարէթ, Սեփորիս ու մանաւանդ Տիբերիա քաղաքները, և հիմնած էին գրեթէ կիսանկախ փոքրիկ պետութիւն մը, և որոշ չափով ազատութիւն և կարգ մը առանձնաշնորհութիւններ կը վայելէին: Պետութեան գլուխը, որ նոմարքէս կը կոչուէր, ունէր գրեթէ բացարձակ իշխանութիւն մը՝ ճանչցուած աշխարհի վրայ ցրուած բոլոր հրեաներէն: Սինականները տարեկան հարկ մը կը վճարէին անոր, և կայսրը նոյն իսկ, որ կ'ակնածէր անոր ազդեցու-

(*) Այս և հաւրավայելի սաբաժութիւնը, զոր կուսայ Յովսէպոս, ու կը համապատասխանէ 1100 քառ. մէտրի: Գեանի տրոմետն սաբաժութիւնը 1544 քառ. մէտր: Հնախօսները տակաւին չեն համաձայնած անոր ծաւալին, ձեւին, քանակին եւ ուրիշ մանրամասնութեան մասին:

(*) Կ'ենթադրուի թէ իր յաջորդին՝ Անտոնինոսի մէկ արձանն ալ դրուած ըլլալ հոն: Այս ենթադրութիւնը իմնուած է վկայութեան վրայ Պարտիկ Ուլաստրին, որ 333-ին եկաւ Կոստանական արձաններ տեսնելու և Տաճարի երջապակին մէջ: Այսօր իսկ Հարէմի մզկիթին ճիւղիտային պատին վրայ աղուցուած կ'ենի Ազրիանոս Անտոնինոս Պիոս Օգոստոսի ձմնուած ուղեքնի մը արձանագրութեան բնագիրը:

թեմէն, վեցամեամբ տնտեսական անոր և կը թողարկէր որ մահապատիւներ արձակելու իրաւունք ունենար անոր գատարանը, պայմանաւ որ մեծ ապօրոյ չհանէին իր գատարը:

Իսկ քրիստոնէութիւնը այդ շրջանին տակաւ կը գրաւէր հողիները ինչ՝ Պաղեստինի և ինչ՝ կայսրութեան միւս մասերուն մէջ, և հակառակ եկեղեցիին ղէմ յարուցուած բռնուն հալածանքներուն՝ աչքի զարնող ընդհատներ չկային էլիսայի եպիսկոպոսներու յաջորդութեան մէջ:

312-ին երբ պաշտօնական կրօնք եղաւ քրիստոնէութիւնը՝ էլիսայի (որ վերտաւանած էր երեսօտակման) գաղտնիք ստուար մեծամասնութեամբ հաւատացեալներէ կը բաղկանար արդէն:

Քրիստոնէութեան տարածման շարժումը աւելի շեշտուեցաւ կոստանդիանոսի ու իր որդւոյն կոստանդի օրերուն, երբ պետութեան մէջ ընդունուեցան քրիստոնէական սկզբունքներու վերայ ձեռնած օրէնքներ, արգիլուեցաւ նոր կրօնքերու շինութիւնը, գրաւուեցան կարգ մը հեթանոսական տաճարներ ու ընդունեցան զոհերու ծաղկաբոսութիւնները: Վանական կեանքը, որ ծագում առաւ Պաղեստինի մէջ Սուրբ Խորիզոնի և Սուրբ Իլարիոնի ձեռամբ, կը ծաղկէր արագօրէն: Բեթղեմէմի և Երուսաղէմի մէջ և Զիւթենեայ Լերան վրայ կը բաղմանային վանքերը, և ուխտաւորական հոսանքը կ'աճէր հետզհետէ զէպի Ս. Տեղերը:

Հրեաները, սակայն, զինաթափ չէին եղած: Գալիլիան, որ աւատական վիճակն էր իրենց, քաղաքականապէս փակ կը մնար քրիստոնեաներուն ղէմ: Կոստանդիանոսի՝ ապա կոստանդի ուժեր միայն կրցաւ խորտակել այդ պատնէշը: Որովհետեւ հրեաները ատելութեամբ լեցուած էին միշտ զէպի քրիստոնեաները՝ հարկ եղաւ պաշտպանել վերջիններու խղճի աղատութիւնը: Եւ ինչպէս շատ անգամներ աստատութիւններ յարուցած էին անոնք թօթուելու համար հրեա մէական լուծը, հարկ եղաւ նոյնպէս խիստ հրահրութեան տակ առնել զանոնք և հպատակեցընել հասարակաց օրէնքներուն և նորոգել անոնց երեսօտակման մուտքի արգիլքը, որ երբորդ դարուն տակաւ սկսած էր խափանուիլ: Թոյլատրուեցաւ միայն որ, ըստ սովորութեան, Տաճարի կործանման տարեգարծին զրամ վճարելով մտնեն Տաճարի մեծ սարահարթը, լան իրենց Սրբաօլայրին աւերակներուն վրայ ու ձեթով օծեն այն նուիրական ժայռը, որուն վրայ Ձոհագործութեան Սիդանը կը բարձրանար երբեմն (*):

Գոյութիւն ունէր տակաւին այս սովորութիւնը՝ երբ Յուլիանոս բարձրացաւ կայսրութեան գահը: Յերոնիմոս քանի մը տարի յետոյ՝ իբրեւ ականատես՝ այսպէս կը նկարագրէ այդ տեսարանը. «Տխրաղէմ ու թշուառ բաղնիքներն են, որ սակայն հեռու էր գոյի շարժիչէ, կը հաւաքուէր ու Տաճարի տեղին կը մօտե-

նար: Խուճերն մէջ կային զառամած կիներ եւ ցնցոտիներով ծածկուած ծերունիներ: Կուլային ամէնքը ու իրենց այտերն ի վար թափած արցունքով կը թրջէին իրենց կապտադոյն ձեռքերը: Ապա կը մօտենար զինուոր մը և դրամ կը պահանջէր անոնցմէ, որպէսզի կարենային քիչ մը աւելի լալու իրաւունք ունենալը:

Այդ դարուն Պաղեստինի բաղմանէ գաւառները կը յամառէին յարատեւել չատուածներու պաշտամունքին մէջ: Գաղա, 360-ին, ունէր տակաւին ութ տաճարներ. Ասկաղոն, Յոպպէ (Նաֆա) եւ շրջակաները ծածկուած էին ի պատիւ չատուածներու կառուցուած յունական շքեղ մեհաններով: Փիլիպպեան կեսարիոյ կամ Պանէասի մէջ ժողովուրդը զեռ կը զիմէր Պան չատուածին նուիրուած քարայրին: Սերաստիա, Պէյսան կամ Սկիւթոպոլիս գործօն կեդրոններ էին հեթանոս բրորականտի, Հասարակաց կրթութիւնը՝ մեծագոյն մասամբ՝ կռապաշտ դաստիարակներու ձեռք կը գտնուէր, ինչ որ զբոխաւոր ուժ մըն էր հեթանոսութեան համար:

Գ. ՅՈՒՐԱՆՈՍ ՈՒՐԱՆՈՐ

Յուլիանոս՝ կոստանդ կայսեր զարմիկը՝ 337-ին որբ մնաց ինչ տարեկան հասակին մէջ: Իր հօրեկործը՝ կոստանդիանոսի մահէն անմիջապէս յետոյ իր հայրը և մօտիկ ազգականներէն ինչ հօգի սպաննուեցան կոստանդի աչքերուն առջեւ, որ բոլորովին անփոյթ գտնուեցաւ պաշտպանելու զանոնք: Այս պարագան կասկածներ հրաւիրեց իր վրայ իբրեւ կամակից օճիրին, և Յերոնիմոս, Ամմիանոս Մարկելոս ու Աթանաս կարի խառնադատ են այս մասին իր նկատմամբ: Ապա նոր կայսեր կողմէ Յուլիանոս զրկուեցաւ Մարկելոսի (կապաղովկոյ մէջ) կայսերական կալուածը և յանձնուեցաւ կոստանդի վտանգութեանը վայելող քանի մը արիւսականներու: Այնտեղ իր եղբայրագիրին՝ Գալլուսի հետ մեկուսացեալ կեանք մը վարեց՝ դառնութեան բռնու զգացումներ կուտակելով սրտին մէջ:

Իրեն ուսուցիչ կարգուեցաւ Մարդոնիոս, կատարեալ հելլենասէր մը ու հեթանոս մը հաւանաբար, որ մեծ ճարտարութեամբ յաջողեցաւ դրոշմել իր աշակերտին մէջ անկեղծ յարում մը զէպի Հոմերոսը, շեղիողորդ՝ եւ հին հեթանոս դասականները և սնուցանել անոր միտքը նոր պղատոնական փիլիսոփայութեամբ: Յուլիանոս սարսափեցաւ նաեւ Ս. Գիրքի ընթերցանութեան, բայց միթէ պիտի կրնային քրիստոնէական ճշմարիտ կրթութիւն մը տալ այդ հերետիկոս կրօնականները, պայատական այդ հոգեւորականները, վիճամոլ ու նեղամիտ, որոնց յանձնուած էր անոր կրօնական դաստիարակութիւնը: Իրաւունքութեան արտաքին կեղեւը միայն մատչելի եղաւ Յուլիանոսի, և աւետարանական ճշմարտութիւններն, գեղեցկութիւնն ու սէրը թաւան մնացին իրմէ՝ արիւսականներու հանդէս բերած սնամէջ խօսքերու և նուազ շինիչ կեանքի մը ծածկոյթին ներքեւ իր սուր աչքերը

(*) Այս կարկառուն մայր այժմ կը գտնուի Օմարի մզկիթի գմբէթին սակ:

սկսած էին արդէն թափանցել անոնց փառամոլ տենչանքներուն Անիկա ընթերցողի աստիճան ընդունեցաւ, բայց իր բարեպաշտութիւնը, եթէ այն ատեն անկեղծ իսկ ըլլար, ամէն պարագայի մէջ ցամաք մնաց և մակերեսային Ան պատանեկութենէ ու մանկութենէ սկսեալ գրական ու փիլիսոփայական դաստիարակութեամբ դէպի հեթանոսական կրօնը տարուած՝ երես զարժուց քրիստոնէութենէ, որուն զէմ կը կուտակէր այն միևնոյն դառնութիւնը, զոր ունէր իր ընտանիքը սրամահ ընողներուն հանդէպ։ Դէպի հեթանոսութիւն առաջին քայլը առաւ Նիկիմիդիոյ մէջ՝ հաղորդակցութիւն հաստատելով հեթանոսներու և մասնաւորապէս Լիրանիոսի հետ, ու այդ ճամբէն սկսաւ առաջանալ շնորհիւ Մակսիմոսի, որ ծածուկէն զիցահմայութեան և թաքուն գիտութիւններու վարժեցուց զինքը։ Քսան տարեկան էր Յուլիանոս երբ սկսաւ երազատեսներու և մոգերու ընկերութիւն մը կազմել իր շուրջ։ Կոստանդ Աթէնք զրկեց զայն հոն ինքզինքը իբրև աքսորեալ ներկայացնելով՝ սկսաւ յաճախել Եղիսեան քրմապետին քով, մասնակցեցաւ Միհրջատուածի պաշտամունքին, և շինչելու համար կարծես վրայէն մկրտութեան կնիքը՝ ցլադոհի արիւնոտ մկրտութեան ենթակուեցաւ(*)։ Յուլիանոս վերջնականապէս հապաղաւ եղած էր այլևս. սակայն խնամքով կը պահէր տակաւին իր հաւատարացութիւնը։ Սուրբ Գրիգոր Նազիանզացի, որ իրեն հետ

միասին կ'աւանդէր Աթէնքի համալսարաններուն մէջ, թափանցած էր անոր նենգամտութեան. յիշեալ սոսկալի հիւաղ մը կը սնուցանէ հոս հոռմէական կայսրութիւնը, կը գրէր ան, և սակայն կը խնդրէր Աստուծոյ որ չիբաղանաւար իր այս գուշակութիւնը։ Յուլիանոս 355-ին աթուակից ընտրուեցաւ Կոստանդէն ու յետոյ կայսր հռչակուեցաւ իր զինուորներէն։ Այս երբ կը պատրաստուէր պայքարիլ իր մրցորդին՝ Կոստանդի զէմ, մեռաւ վերջինս, ու ինք կայսրութեան միահեծան տէրը դարձաւ 361-ին։

Ուրացողը այնուհետև ամենայն համարձակութեամբ վար առաւ զիմակը։ Ան կը յուսար կուպաշտութիւնը վերստին պաշտօնական կը բռնէր ընել կայսրութեան մէջ՝ վերահաստատելով յունահռոմէական շատուածներու պանթէոնին նուիրուած արիւնոտ զոհերը և ուժով ցննելով հեթանոսական կրօնքին պաշտօնէութիւնը՝ քրիստոնէական Եկեղեցիի նուիրապետութեան հարգուսարքին համաձայն։ Միևնոյն ժամանակ՝ ճարտար օրէնսդրութեամբ մը, մանաւանդ դաստիարակութեան մէջ մոցուցած փոփոխութիւններուն շնորհիւ, կը յուսար առանց բռնութեան, բայց հաստատ քայլերով, ոչնչացնել Գալիլեացիին աղանդը, զոր յայտնի համարձակ կ'ատէր Նիմա։ Այսպէս մէկ հաբուածով կը կարծէր յաղեցնել իր ներքը կուտակուած խոր զոր ունէր թէ՛ հանգուցեալ քրիստոնեայ կայսեր և թէ անոր հին խորհրդականներուն զէմ, զորս պատասխանատու կը համարէր իր ընտանիքին ընաջնջումին ու իր տառնամայ աքսորին, որուն դատապարտուած էր իր մանկութեան ատեն։

(*) Ալլարդ, Յուլիանոս Ուրացող, Հատր Ա. երես 332։

(Մնացեալը գալ քիւով)

Հայացուց՝ Մ. Ե. Ն.

Տ Ա Ղ

ՌՃՀԳ (1724) ԹՎԻՆ ՍԲ. ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԱՅ

ՌԻՏՏԱԻՌՔԻՆ Ի ՄԷՋ ԾՈՎԻՆ

ԸՆԿՂՄԵԱԼ ՆՈՒԻՆ

Հայկական բանասիրական և պատմական մամուլը ողջունեց Գեր. Տ. Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունիի «Միաբանք և Այցելութեան Հայ Երուսաղէմի» բաղմաշխատ երկը, հոն յատուկ կերպով Երուսաղէմ այցելող բոլոր հին կամ նոր ազգայնոց մասին խօսուած է պէտք եղած մանրամասնութեամբ։ Հ. Ն. Ակինեան(*), և զուգէ ուրիշներ, պատ-

մական սխալներու և մոռցուած այցելութեան մասին արտայայտուեցան. իսկ ես պարտք կը սեպեմ յիշեցնել որ եղած են այնպիսի այցելութեան որոնք Երուսաղէմ տեսնելու տենչը ունեցած են, և առ այդ ճամբայ ելած, սակայն հոն չհասած՝ ջրամոյն կորսուած են որոնց յիշատակն ալ պէտք է մոռնալ։ Առ այդ պարտք սեպելով, կը հրատարակեմ վերի խորագրով Տաղս իմ ձեռագրաց հաւաքածոյէն հին Տաղարանէ մը, ուր սրտառու կերպով կը նկարագրուի աղէտը։

Տաղ ՌՃՀԳ (1724) քվին սբ. Երուսաղէմայ Ռիւսաւուրքի ի մէջ ծովին ընկղմեալ նաւին։

«Ի մէջ նաւի զմենայ անձին,

Դամասկացոյ ռամատանին։

Մտեալ ի նաւ Հայոց ազգին,

Եւ միաբան Յոյնք ընդ նոսին։

(*) Գրախօսական Հ. Ն. Ակինեանի. Հանդէս Ամսօրեայ 1930 թիւ 5-6։